

A középkori Magyarország településeinek atlasza

BALÁZS GÉZA

egyetemi tanár, Színház- és Filmművészeti Egyetem (Budapest)

Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad)

balazs.geza@partium.ro

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

The volume *A középkori Magyarország településeinek atlasza* (Atlas of the Settlement of Medieval Hungary) was published in 2022 for the 800th anniversary of the Golden Bull of 1222. The cartographic, geoinformatics work was based on the comprehensive medieval settlement data collection of György Lelkes. The atlas presents the Carpathian region between the 9th and 16th centuries from power-political, Hungarian ethnicity, and especially Hungarian toponyms viewpoint.

Keywords: Hungary, Middle Ages, toponyms

Az Aranybulla 800. évfordulójára, 2022-ben megjelent *A középkori Magyarország településeinek atlasza* című kötet. A térképes, geoinformatikai munka Lelkes György összesített középkori településadat-gyűjteménye alapján készült. A településatlasz a 9–16. század között kárpáti térséget mutatja be hatalmi-politikai, magyar etnikai és kiemelten magyar helynévi szempontból.

Kulcsszavak: Magyarország, középkor, helynevek

Az Aranybulla 800. évfordulójára megjelent kötetet a Magyar Corvin-lánc Testület adta ki 2022-ben. A csodálatos térképes munka Lelkes György összesített középkori településadat-gyűjteménye alapján készült. A bevezetőben Faragó Imre a középkori (1000–1526) Magyarország fogalmát határozza meg. A településatlasz a kárpáti térséget mutatja be hatalmi-politikai, magyar etnikai és kiemelten magyar helynévi szempontból. Az első részben évszázadonkénti bontásban: a IX. századtól a XVI. századig. Érdekes látvány, ahogy évről évre – adatok felbukkanásának eredményeként – bővül a helynévhálózat. A másik érdekesség, hogy a középkori Kárpát-medence táj- és vízrajzában számos történeti, ma már elfeledett névre bukkanhatunk: például az Őrség mellett Göböcse (Göcsej régi neve, vö. Juhász 1988: 77), a Sió mellett Sijeköz (valószínűleg Sióköz), a Vértes fölött Rögös, a Gödöllői-dombvidék helyén Héhalom, a Cserhát helyén Bolhád, a mai Érmellék helyén Omsó-melléke. A felsorolt nevek ebben a formában nem találhatók meg címszóként a tájneveket ismertető, magyarázó kötetekben (Juhász 1988, Kósa-Filep 1978), s ez rávilágít a jelen kiadvány hasznosságára, értékére. Az atlasz nagyobbik

részét teszi ki a Kárpáti-térség 64 szelvényre osztott, 1 : 200 000 méretarányú térképe, amelyen szabad szemmel is jól láthatók a helynevek, tájnevek, víznevek, a különböző közigazgatási határok, valamint egy különleges jelzés: meseterséges domborzati elem (Nagy-árok, Csörsz-árok) Dunától a Tiszáig, sőt egészen Nagyváradig tartó vonulata. Ennek első említése Nagy-árok néven történt. A Nagy-árok 1260 km hosszan keríti körbe belülről az Alföldet. A régészek egyetértenek abban, hogy védmű jelleggel készült, és valószínűleg a szarmaták ásták ki. Mindenesetre a környékén mindenhol élnek a Csörsz-árok, Avar-árok, Ördög-árok, Ördög-borozda, Ördögszántás nevek és mondák.

Példakét három település vonzáskörzetének válogatott névanyagát mutatom be:

Szombathely környéke (21.)	Siófok környéke (30.)	Nagyvárad környéke (33.)
Szombathely, Újfalu, Kál, Nagyszőlős, Kisszőlős, Hermán, Lukafalva, Perény (Perint), Olad, Kámon (Kámond), Gyirk	Fok, Fokszabadi, Maros, Kiliti, Gán, Törek, Jód, Szamárd, Egyházaszamárd, Szántó, Endréd, Kőríszeg (Kőröshegy), Tóti, Gyugy	Várad, Szentlőrinc, Olaszi, Venéce, Száka, Bon, Szentmihály, Iklód, Kakucs, Ősi, Újfalu, Meggyes, Megyer, Száldobágy

A nyelvészt különösen a középkori településnevek, táj- és víznevek rekonstrukciója és térképen való feltüntetése érdekelheti. Az atlasz helység-névanyagának alapját Lelkes György (1998, 2011) helységnév-azonosító szótárának kiegészítéseként történt, 10 200 településnevet tartalmazó gyűjteménye képezte. Lelkes György egymaga egy egész intézményt vagy kutatócsoportot meghazudtoló teljes értékű munkával tárta fel előbb a teljes mai magyar és határon túli helynévkészletet, majd mélyre ásva a történeti névkészletet.

A középkori forrásokból kigyűjthető helyneveket a térképeken modernizált, a mai magyar nyelv helyesírása szerinti formában közlik. Tehát például a középkori nevekben lévő, különírt elő- és utótagokat a mai helyesírás szerint egybeírják. A nevek rekonstrukciója kapcsán Faragó Imre utal arra a nehézségre, hogy a magyar nyelv 47 (!) hangját a latin ábécé 25 betűjével kezdték rögzíteni, ami azt eredményezte, hogy a különleges magyar hangokat (általában többet is) egyetlen latin betűjellel írták le. Ráadásul a különböző források nem egységesek, ezért gyakori a tévedési lehetőség az *sz*, *z*, *s* hangok körében; ingadozás figyelhető meg a hangképzési közelségben lévő mássalhangzók kapcsán: *k* és *g*, *d* és *t*, *m* és *n*. Gyakoriak a magánhangzócsere változatok, akár ugyanazon objektum kapcsán is vannak mély és magas hangrendű, ajakkerekítéses és ajakréses változatok: *Mogyorós* ~ *Magyarós*, *Rekettyés* ~ *Rakottyás*, *Pilis* ~

Peles ~ Pölös, Győr ~ Gyűr, Beszterce ~ Bösztör(ce) ~ Bisztrica, Bükkös ~ Bikkes ~ Bukos, Szurdok ~ Szurdék ~ Szurduk (de szurdik forma is létezik például Szekszárdon), Halyagos ~ Hályogos ~ Hólyagos, Szilas ~ Szilos ~ Sziles, Bucka ~ Buckó ~ Böcök, Bütü ~ Büte ~ Bota, Gidres ~ Gödrös, Galagonyás ~ Gelegenyés ~ Gelegiányás ~ Gelegonyás, Dabrony ~ Dobrony. Erre a jelenségre, mely nyelvkeletkezési lehetőséget mutat – leginkább szóhasadást –, egy korábbi tanulmányomban (A nyelvtörténet kiterjesztése) már felhívtam a figyelmet (Balázs 2013). Míg ezek nyelvkeletkezési eljárásnak (módszernek) tűnnek, az *e* ~ *ö* szembenállás már inkább nyelvjárásinak. A közismert Szeged ~ Szöged formán túl számos akad: Berén ~ Börén, Gerecs ~ Göröcs, a középkori anyagban nem szerepelnek olyan további megoszlások, amelyekre vannak írásos adatok, s amelyekre egy korábbi kis írásomban hívtam föl a figyelmet: Kecskemét ~ Kecskömét, Kőszeg ~ Kőszög, Szekszárd ~ Szökszárd, Debrecen ~ Döbröcön (Debrecen). Ezeknél az *e*-s formák diadalmaskodtak, de más esetben éppen fordítva. A Vas megyei Csörötnék neve történetileg Cseretnek, és többen van ingadozás: Debrece ~ Döbröce, Debrente ~ Döbrönte, Debreköz ~ Döbrököz, Demeföld ~ Döme föld, Szegliget ~ Szögliget. Még olyan különös eset is előfordul, hogy mindkét forma megmaradt – de az ország különböző részén Detk (Heves megye), Dötk (Zala megye). Göd és Gödöllő nevében az etimológia nem mutatja ki az *e*-s változatot. Ám Gödöllőt a gödölye (kecskegida) szóból is eredeztetik, s annak van gedelye változata is (Balázs 2014). Nyelvjárási háttérű lehet a Csécse ~ Csícse alakváltozat is. Faragó Imre megjegyzi, hogy gyakran azonos időből származik a párhuzamos mély–magas hangrendű alak: Gáborján ~ Géberjén, Csáklya ~ Cseklya, Erdő ~ Ordó, Bércs ~ Barcs, Galya ~ Gelle, Kák ~ Kék.

A földrajzi nevek keletkezése, voltaképpen szaporodása, bokrosodása kapcsán Faragó Imre egy nagyon ötletes elképzelést vázol fel. Nyolc földrajzi-név-képzőnk (-d, -c, -s, -i, -j, -n, -ó/-ő és -k) a szótőhöz esetenként módosult állapotban kapcsolódik, sőt olykor összekapcsolódnak (képzőbokor) és kiejtést könnyítő magánhangzóval kiegészülnek: -d/-gy, -c/-ca, -ce, -sz, -s/-ság, -ség, cs, -i/-a, -e, -j/-ly, -l, n/-ny, -m, -k/-ka, -ke.

A jobb áttekinthetőség végett ezt táblázatban is bemutatom. (Az -ó/-ő-nek nem tüntettek föl változatot.) Nem egyértelmű számomra, hogy a példaként felsorolt településnevek (névbokrok) hogyan illeszthetők be a táblázatba. Ezt jó lett volna a szerzőnek és a szerkesztőnek egyértelművé tennie.

Földrajzinév-képzők, helynévképzők	Képzőváltozatok	Példák?
-d	-d/-gy	
-c	-c/-ca, -ce, -sz	
-s	-s/-ság, -ség	

-i	-i/-a, -e	
-j	-j/-ly, -l	
-n	-n/-ny, -m	
-ó/-ő	nincs adat	
-k	-k/-ka, -ke	

A ber- szótő (gyökérnek is nevezi) szó- vagyis névbokra: az alapeset: Bere, a (jobbra bővülő); képzett formák: Beret, Berend, Berény, Berencs, Berente, Beremend, Beresztye, Beresztény, Beresztóc. A dob- szótő képzett változatai: Doba, Dobó, Dobóc, Dobóca, Doboka, Dobolló, Doboly, Dobos, Dobosd, Dobsza. A tar- szótő változatai: Tar, Tarac, Tarány, Taras, Tarca, Tarcál, Tarcs, Tarcsa, Tarcsány, Tard, Tardona, Tarna, Tarnóc, Taród. Ebbe a változási sorba sorolja Faragó Imre a Debrecen ~ Debrecsény, Gelmet ~ Gelmécs, Perény ~ Perint, Bágyok ~ Bágyag, Nyáras ~ Nyárasd, Szemere ~ Szemerád, Miskucs ~ Miskolc alakokat. Hasonló jelenségeket idéztem én is a nyelvkeletkezésnek erre az ösztönös formájára: Göd – Gödöllő – Gede, Gó – Gércse, Gyér – Győr, Vát – Vác – Tác, Pócs – Pécs – Vécs – Bécs stb. (Balázs 2013: 54–5). Faragó Imre felhívja a figyelmet arra, hogy a földrajzi nevekbe beépülnek földrajzi köznevek is: (ber) Berényhida, (dob) Dobófalva, Dobaháza, Dobokavár, (tar) Tarkő, Tarcsafürdő, Taródfa. Olyan eset is van, hogy a korábbi képzős név – egyes esetekben népetimológiával – köznevekké alakul: Kesztely ~ Keszthely; Kaszád ~ Kaszafalva, Kátló ~ Káldháza. A további előtagokkal való bővülés már tudatos, közigazgatási törekvés: Alsóábrány – Felsőábrány, Alsómácsa – Felsőmácsa, Kissink – Nagysink, vagy például a nagyon sokféle Fehérvár: Székes-, Gyula-, Nándor-, Tenger-, Nyeszterfehérvár. Egyéb példák: Szeg – Egyházszeg, Szikszó – Dézsmásszikszó, Pércs – Vámspércs, Harsány – Mezőharsány, Báb – Cserőbáb, Tevel – Adásztevel, Vezekény – Fakővezekény.

A középkori Magyarország településeinek atlasza kiemelkedő művelődéstörténeti munka, mert a most alaposan bemutatott névanyagon túl történeti és földrajzi látásmódunkat is fejleszti. Nem eléggé köztudott, hogy a Kárpát-medence nagy része a középkorban jóval nagyobb vízterületeket foglalt magában: nemcsak a kacsaringós Tiszának volt óriási ártere, de a Körösöknek, valamint a Dunának is, és jóval nagyobb volt, dél felé folytatódott a Balaton, hatalmas közös ártere volt a Dunának és a Drávának.

A térképlapokon világos jelekkel különböztetik meg a településtípusokat: szabad királyi város (bányaváros, kiváltságos település), mezőváros, egyéb fontosabb település; valamint a lokalizálható, illetve a nem biztosan, megközelítően lokalizálható települést, jelölik a várakat, várkastélyokat, kolostorokat, berajzolják a külső és belső (vármegye) határokat és a már említett Csörsz-árkot.

A középkori Magyarország településeinek atlasza. A szerkesztőbizottság elnöke: Klinghammer István. Főszerkesztő: Faragó Imre. Tematikus szerkesztő: Lelkes György. Geoinformatikai szerkesztő: Irás Krisztina. A Magyar Corvin-lánc Testület kiadása, Budapest, 2022. 205 oldal. A nyomtatott változat névmutatója itt érhető el: www.covinlanc.hu/kmta

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2013. A nyelvtörténet kiterjesztése. Elméleti és módszertani következtetések a Czuczor–Fogarasi-szótár nyomán. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. MMA, Budapest. 47–68.
- Balázs Géza 2014. Könyeret möggyel... *Magyar Nemzet* 2014. február 1. 38.
- Juhász Dezső 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi értekezések 126*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kósa László – Filep Antal 1978. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lelkes György 1998. *Magyar helységnév-azonosító szótár* (2., bővített, javított kiadás). Talma Könyvkiadó. Baja.
- Lelkes György 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár* (3., bővített, javított kiadás térképmellékletekkel). Argumentum, KSH Könyvtár. Budapest.